

Such Dávid

Fenomenológia analitikusoknak

Shaun Gallagher és Dan Zahavi: *A fenomenológiai elme – Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. (fordította: Váradi Péter), Lélekben Orthon kiadó, Budapest 2009. 246 oldal, 3900 Ft.

Semmi sem jellemzi jobban napjaink filozófiai kultúráját, mint az a roppant szakadék, amely az analitikus és kontinentális filozófia között húzódik. Bár mindkét irányzat a nyugat-európai filozófiai hagyomány örököse (tehát még csak kulturális különbség sem jöhet szóba magyarázatként), mégsem tudnak szót érteni, sőt, sokszor szóba elegyedni sem egymással.

A két hagyományt elválasztó tematikus, módszertani és kiindulópontbeli ellentétek pusztá felsorolása által aligha érthetnénk meg egymástól való elzárkózásukat. Mindkét táboron belül oly nagy a változatosság és oly sok a belső ellentét, hogy nehéz olyan jellemzőket találni, melyekkel egy kalap alá vehetnénk a két irányzat képviselőit. Épp ezért egyik fél sem tudna a másik tábor filozófusainak munkáiban olyan specifikus, csak a szóban forgó iskolára jellemző sajátosságot felmutatni, ami az irányzat egészét az alapjaitól kezdve hiteltelítené, már csak azért sem, mert egyikük sem épül egyetlen, kizárólagos alaptézisre, vagy egyetlen, kizárólagos módszertanra. Sokkal inkább arról van szó – és emiatt olyan aggasztó a helyzet –, hogy ha egy filozófus egyszer felvételt nyert az egyik társaságba, többé már nem igazán hajlandó tudomást venni a másik irányzat filozófusainak tevékenységéről.

Magyarországon mindkét nagy hagyománynak vannak követői, és mindezülig – a nemzetközi filozófiai élethez hasonlóan – nemigen hatottak egymásra. Néhány évvel ezelőtt viszont idehaza is lejátszódott egy, a Searle–Derrida vitához hasonló összeütközés.¹ Bár elsőre úgy tűnt, itt is csak elbeszéltek egymás mellett a felek, mégis ennek hatására napjainkban mintha óvatos közeledés kezdene kibontakozni,² és e tekintetben a magyar filozófiai élet szinte együtt mozdult az európaival és észak-amerikaival.³

Shaun Gallagher és Dan Zahavi munkája is ehhez a tendenciához tartozik. Arra vállalkoznak, hogy az analitikus elmefilozófiában klasszikusnak számító témákat – mint

1 A vitához kapcsolódó cikkek: Eszes Boldizsár – Tözsér János 2005, „Mi az analitikus filozófia?” *Kellék* 45-71 o.; Schwendtner Tibor 2006, „Analitikus versus kontinentális filozófia.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2006/1-2., 1-15 o.; Ullmann Tamás 2006, „Analitikus és kontinentális filozófia. Válasz az Eszes-Tözsér cikkekre.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2006/3-4. 227-251. o.; Faragó-Szabó István 2007, „És hova álljanak a belgák? – Válasz Schwendtner és Ullmann cikkére.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2007/1-2. 109-127. o.; Eszes Boldizsár – Tözsér János 2007, „Mi és mi nem az analitikus filozófia?” *Magyar Filozófiai Szemle* 2007/1-2. 75-109. o.

2 Ezt jelzi például a 2007-ben „Intencionalitás” címmel megtartott konferencia, vagy például Kenéz László és Tözsér János legújabb munkái.

3 Ld. pl. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* „Phenomenology” szócikkét, illetve: Smith, D. W., and Thomasson, Amie L. (szerk.), 2005, *Phenomenology and Philosophy of Mind*. Oxford University Press.

például a fenomenális tudatosság, az intencionalitás, a személy fogalma vagy a szabad akarat – úgy tekintsék át, hogy a fenomenológiából merítsenek hozzájuk új szempontokat vagy megoldási javaslatokat. Hovatovább egy másik szintézisre is törekcsenek: úgy vélik, a tudat tudománya manapság azért is olyan roppantul izgalmas kutatási terep, mert ahogy nem nélkülözheti a filozófiai megfontolásokat, éppúgy szerves részét kell képezzék a multidiszciplináris, empirikus kognitív tudomány eredményei.

Ennek hallatán egy szakértő olvasó aggódni kezdhet, hogy vajon ekkora anyagot hogyan lehet kézben tartani? Valóban elképesztő feladatot vállalt magára a két szerző, de ha a saját maguk által kitűzött célt tekintjük – hogy három egymáshoz nagyon közel álló és mégis nagyon különböző kutatásba egyszerre nyújtsanak bevezetést –, akkor nehezen vállalhattak volna más módszert, mint hogy minél több területet sorakoztassanak fel, ahol kapcsolódási pontokat, közös témákat mutathatnak be. Természetesen éppen emiatt fenyeget a leegyszerűsítés és felszínesség veszélye, de úgy vélem, a végeredmény az elérhető legtökéletesebb egyensúlyhoz közelít. További erénye a könyvnek, hogy az egyes témakörök végén bibliográfia is segíti a kérdésekben való szakszerű elmélyülést.

A könyv koncepciójáról és tartalmáról nagyon sokat elárul az, hogy elsősorban az angolul olvasó közönség számára íródott. Ugyanis főként a fenomenológiai elméletek vannak részletesen kifejtve, az analitikus irodalom pedig legtöbbször utalásszerűen, vagy már ismertként feltételezve bukkan fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fenomenológia eredményei mintegy az analitikus elméletek meghaladásaként lennének beállítva. Nincs szó az analitikus filozófia lélekarangjának kongatásáról, mondván kimerítette tartalékait, hiszen hosszas viták után sem jutott előbbre a tárgyalandó témakörökben, illetve problémái álproblémák lennének, alkalmasint egy rosszul megválasztott kiindulópont következményei. A szerzőpáros ehelyett inkább megkísérli tisztázni, hogy az egyes témakörökben mik a fenomenológusok főbb álláspontjai és ezek hogyan viszonyulnak az analitikus elmefilozófiai nézőpontokhoz.

A „Bevezetőt” követő „Módszertanok” című fejezet egy bizonyos szempontból kulcsszerepet tölt be, annak ellenére hogy a szerzők a sietős olvasót ennek kihagyására buzdítják. Ez a fejezet foglalkozik azoknak a vádaknak az elhárításával, amikre hivatkozva sokan ignorálják a fenomenológiát. A fenomenológia szót ugyanis az analitikus elmefilozófiában gyakran nem mint egy irányzat nevét használják, hanem mint egy másik szót a tapasztalatra, illetve arra, hogy milyen számunkra az elmefüggetlen világot észlelni (what it is like for us to perceive the mind-independent world).⁴ Ha a fenomenológia, mint módszer, pusztán e tapasztalat leírása volna, aligha lenne több valami pusztán szubjektívnek a tudományánál. A fenomenológiának sokkal inkább a tudat egészéről és lehetőségfeltételeiről kell magyarázattal szolgálnia. Mindez ahhoz a roppant

4 Lásd pl. Tözsér János 2005, „Milyen metafizikai problémát teremt a hallucinációk lehetősége?” *Magyar Filozófiai Szemle* 2005 /3, 581-600. o.

összetett kérdéskörhöz kapcsolódik, amit David J. Chalmers a „tudat nehéz problémájának” nevezett, és ami az elmúlt évtizedekben az analitikus filozófiában ádáz vitákat váltott ki.⁵ Lényege a következőképpen összegezhető: van-e tudatnak úgymond egyes szám első személyű perspektívája, illetve olyan karaktere, ami kizárólagosan ehhez a perspektívához kötődik, és csak innen nézve írható le.

A szerzők a tudat leírását célul tűző ismertebb analitikus irányzatok mellé sorakoztatják fel a kontinentális fenomenológiát is. Kiindulásképpen a fenomenológia husserli módszertanát ismertetik, de hangsúlyozzák, hogy bár a Husserl által kínált módszer mind a mai napig a fenomenológusok jelentős hányadának elvi kiindulópontját jelenti, nincs egy paradigmatiszmas fenomenológiai módszertan.

A tudat egyes szám első személyű perspektíváját illetően az analitikus filozófusok álláspontjai ugyancsak széles spektrumot ölelnek fel: az egyik véglet képviselői szerint a fenomenális tudattartalmak az első személyű perspektívából,⁶ önmagunkba nézéssel – introspekcióval – ragadhatóak meg, míg a másik véglet hívei még azt is tagadják, hogy egyáltalán létezne olyasmi, mint első személyű perspektíva.⁷ Például Daniel Dennett szerint az, hogy számunkra valami „hogyan tűnik” nem valamiféle különleges, speciálisan a szubjektív perspektívára vonatkozó tény; ahhoz, hogy a tudat tartalmait valóban tudományosan lehessen tanulmányozni, minden első személyű beszámolót át kell értelmezni harmadik személyű leírással.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy a tudatról való gondolkodásmód egyben azt is meghatározza, hogy milyen módszert választunk a leírására; és fordítva: az, hogy milyen módszert választunk a tudat leírására behatárolja, hogy egyáltalán mit gondolhatunk a tudatról. A különböző megközelítések közötti csata már a kiindulópont megválasztásánál elkezdődik. Ám az, hogy ezek közül melyik bizonyul helyesnek, csak az egyes megoldási javaslatok részletes kidolgozásával, és így következményeikben rejlő eredmények, illetve hibáik napvilágra kerülése után ítéltethető meg.

Azonban a már említett filozófiai elfogultságok miatt analitikus körökben a fenomenológiát – sokszor elhamarkodottan – olyan filozófiának tekintik, amely *mindent* az introspekcióra akar visszavezetni. A szerzőknek, hogy a fenomenológiába való bevezetés hasznosságáról meggyőzzék az olvasót, természetesen számot kell vetniük az ilyen kritikákkal. Válaszuk az, hogy az introspekció egészen eltérő megközelítés: csak azt követően feltételezi egy lelki tartomány meglétét, miután számba vette a világban fellelhető fizikai dolgokat – tehát előfeltételezi őket. Az introspekció a harmadik személyű perspektívából vizsgálódó neurológia és kognitív tudomány *mellett* az elme első személyű perspektívából

5 Lásd: Chalmers, David J. 2004, „Szemközt a tudat problémájával.” (ford. Sutyák Tibor) *Vulgo* 2004/2, 14-35. o.

6 Ld. Levine, Joseph 1993/2008, „A milyenség kihagyásáról” in Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tözsér János (szerk.), *Elmefilozófia*. L'Harmattan kiadó, Budapest 354-373 o.

7 Ld. Dennett, Daniel C. 1991, *Consciousness Explained*. Little, Brown and Co., New York 72. skk. o.

történi leírása. Azaz semmi mást nem jelent, mint azt leírni, hogy milyen lehet egy bizonyos szubjektív nézőponttal és bizonyos fenomenális karakterrel rendelkezni egy különben teljesen „közönséges dolog”, azaz egy emberi lény számára. Így tekintve valóban abszurd volna, ha az egész világot egy emberi szubjektív nézőpontra akarnánk visszavezetni.

A fenomenológusok ezzel szemben felhívják a figyelmünket arra, hogy maguk a dolgok a világban már eleve egy első személyű perspektívában adódó tapasztalat számára jelennek meg, s a fenomenológia valódi kiindulópontja e tapasztalat minden előfeltéveztől mentes megközelítése. A harmadik személyű perspektívával szembeállítani a szubjektivitást már ez utóbbi előfeltételezését jelenti. Innen nézve a harmadik személyű perspektíva nem saját jogán létezik, hanem logikailag és időben is az első személyű perspektívára épülő konstrukció. Nem szabad elvetnünk, de előfeltételeznünk sem szabad, mert ezzel épp azt a tapasztalatot torzítanánk, amit leírni szeretnénk.

Érezhető azonban némi feszültség az elme fenomenológiai és természettudományos megközelítése között: az agy és a tudat összefüggésében úgy tűnik, mintha különbözőképpen ítélnék meg a fontossági sorrendet. A szerzők szerint a fenomenológusnak voltaképpen nem kell elutasítónak lennie a tudományos magyarázatokkal szemben. Igaz ugyan, hogy az első személyű tapasztalást a harmadik személyű magyarázatoktól függetlenül kell vizsgálni, az viszont más kérdés – más filozófiai probléma –, hogy az így szerzett tudást mire használjuk. A szerzők nem tartják kizártnak, hogy a fenomenológia naturalista keretbe kerüljön.

A fenomenológiai módszer rövid ismertetése után a könyv további nyolc fejezete az elmefilozófia egy-egy témakörére fókuszálva mutatja be, hogyan lehet értelmes párbeszéddé szervezni a fenomenológiai álláspontokat az analitikus szerzők elméleteivel. A következő fő kérdésekkel és témákkal foglalkoznak: tudat és öntudat, idő, észlelés, intencionalitás, a megtestesült elme, cselekvés és ágencia, más elmék megismerése, az önmaga és a személy.

A szerzők mellőzik a legtöbb speciális fenomenológiai *terminus technicus* – mint például a „hús”, az „arc” vagy a „jelenalólét” –, ami két nagy előnnyel jár: az angolszász iskolán nevelkedett olvasókat nem kényszeríti a könyv végigolvasás nélküli sutba dobására, másrészt megspórolják, hogy hosszadalmas értelmezési vitákat kelljen ismertetniük; ahol lehet a kontinentális gondolkodók legkézenfekvőbb interpretációit veszik alapul.

Hogyan is működik a szerzők koncepciója a gyakorlatban? Ízelítőképpen röviden bemutatnám a „Miként ismerjük fel másokat?” című fejezet bevezetőjét.⁸ A filozófiai kihívás a következő: érthetővé akarjuk tenni, hogyan vagyunk képesek elgondolni azt, hogy más szubjektumoknak épp olyan elméjük van, mint nekünk, miközben saját elménkbe vagyunk bezárva. Az analitikus tradícióban kétféle klasszikus megközelítés található: az elmélet-elmélet és a szimuláció elmélet. Mindkét megközelítés tagadja, hogy

8 171-185. o.

közvetlen ismereteink lehetnének mások elméjéről, és ezért rá vagyunk szorulva – az elmélet-elmélet szerint – a népi pszichológiának is nevezett naív felfogás következtetéseire, illetve – a szimuláció-elmélet esetében – belső szimulációk alkalmazására.

A fenomenológusok közül először Merleau-Pontyt idézik a szerzők, aki szerint a probléma gyökere, hogy a testet és az elmét – egyfajta karteziánus reminiscencia folytán – még mindig elkülönültként kezeljük. Holott szubjektivitásom, minden esetben egy *megtestesült* szubjektivitás, aminek alapvető vonása a világban való cselekvés, és épp annyira kötődik hozzá a testi lét, mint a pszichikai. Az az érvelés, hogy a mentális szféra közvetlenebbül tartozik hozzá a szubjektív énemhez, mint a test, érvényét veszíti, ha megfontoljuk, hogy az elme szférája önmagam számára sem mindig transzparens.

Noha van némi igazság abban is, hogy a mások mentális élete *bizonyos tekintetben elérhetetlen* számomra. Ám nem volna lehetséges megértenünk egy annyira elvonatkoztatott fogalmat, mint valaki másnak a szubjektivitása, hacsak nem lenne bizonyos módon *elérhető*, azaz már eleve érthető számunkra. Ha pontosan ugyanolyan módon – első személyű perspektívából – érném el a „másik” tudatát is, ahogyan a magamét, a „másik” többé nem lenne „másik”, hanem önmagam részévé válna. Ugyanakkor a „másik” szubjektív perspektívámnak egy igen különleges szereplője. Testi viselkedése nem pusztán egy fizikai jelenség a sok közül, hiszen ezen keresztül őt magát tapasztalom meg. A különbség, ami tőle mégis elválaszt, a perspektívában van: a saját elmém első személyű perspektívából adódik, míg másoké második és harmadik személyűből.

A szerzők arra a nem is oly meglepő megállapításra futtatják ki gondolatmenetüket, hogy a klasszikus analitikus elméletek ilyen fenomenológiai kritikája nem áll távol az analitikus filozófia saját berkeiben elhangzottaktól: például Davidson szubjektív-objektív distinkciót elmarasztaló álláspontjától,⁹ vagy akár éppen a kései Wittgenstein azon gondolataitól, hogy a fájdalom *kifejezése* mint testi, objektív esemény, nem különülhet el radikálisan a fájdalom *érzetétől*.¹⁰

Mint említettem, a szerzők az empirikus kutatások eredményeit éppúgy igyekeznek hasznosítani, mint a különböző filozófusok elméleteit. Jelen esetben olyan kísérleteket idéznek, amelyek alátámasztják, hogy interszubjektív megértéshez nincs szükség fejlett kognitív képességekre, valamint hogy a másik személy – mint olyan – észlelésére szinte az emberi lét kezdeteitől képesek vagyunk.

Ez az összehasonlítás ugyan megvádolható azzal, hogy összemos különböző gondolatmeneteket, de a szerzők mentségére szól, hogy sem az elvetett, sem a támogatott elképzeléseket nem akarják részletesen kidolgozni, hanem lényegi erényeik és hibáik bemutatására és összehasonlítására szorítkoznak, mivel céljuk leginkább a problémára adott megoldási javaslatok feltérképezése.

9 Ld. Davidson, Donald 2001, *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford University Press, Oxford 207. o.

10 Vö. Wittgenstein, Ludwig 1998, *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz kiadó, Budapest 404.§ - 421.§, 183-187. o.

Végezetül szeretnék pár szót szentelni a könyv magyar kiadására. A kötet kivitelezésében az eredetihez való idomulás volt a fő szempont, amely modern külalakot jelent, ám néhány arany szabály áthágását is maga után vonta. A szerzők és a kiadó neve például a címlapon legalulra, alig látható helyre került. Sokkal fájóbb azonban a gondatlan szerkesztésből elkövetett megannyi hiba: a könyv gerincfelirata a konvencionálissal ellentétes irányban fut, sőt rajta a fenomenológia szó rövid ó-val szerepel. Hasonló elírásokkal vannak tele a könyv lapjai is. Betűfelcserélések, kihagyások, lemaradt ragok, a szedéstükröt alig kitöltő sorok, és akad¹¹ egy bent felejtett tagmondat is az eredeti angol szövegből. Csupa olyan hiba, amiket egy türelmes korrektor könnyen kijavított volna.

Mindezekon a kellemetlenségeken, azonban megéri felülemelkednünk, hiszen a Váradi Péter fordításában olvasható magyar szöveg gördülékeny és jól adja vissza az angolt; azt a ritka alkalmat pedig nem szabad elszalasztanunk, hogy egy olyan – nálunk is nagyon aktuális – könyvet olvashassunk magyar nyelven, aminek az eredeti változata csak kicsivel több, mint egy éve jelent meg.¹²

11 64. o.

12 Az eredeti 2007. november 13-án jelent meg, a magyar fordítás, pedig 2009 elején.